I

Хоч я не один рік пропрацював разом з цим чоловіком, але так і не зміг до кінця його зрозуміти.

Зрозуміть основного: чому він такий? Не міг же він таким народитись!

Пишу про нього в минулому часі, бо його вже нема серед нас. Упокоївся, як кажуть старі люди.

Добре пам’ятаю той день, коли ми його ховали.

Була якраз середина літа, спека стояла така, що не продихнути, музиканти спливали потом, а інструменти аж плавились. Тож і похоронна мелодія не лилася багатоводного рікою — жебоніла нужденним струмком. Та й той мав от-от пересохнути. Ми парилися в темному одязі, ми не знали, куди подітись од сонця, бо в небі й хмаринки не було, а од вітру не лишилося й згадки,— пливли в такому гарячому мареві, що аж в очах туманіло. Навіть квіти пов’яли, а написи на чорних стрічках пожухли й поморщились. "Незабутньому", "чесному", "дорогому", хоч з таким же успіхом там могло бути написане: "нещирому", "підступному", "злому", й останнє більше відповідало б правді, ніж перше. Ми дружно його ненавиділи, хоч ненависть нашу мов обрубала несподівана смерть, лишивши в душі кожного з нас тоскну спустошеність.

Він лежав у труні з таким видом, наче ось-ось мав розплющити очі й усміхнутись мефістофельською своєю посмішкою: "Вдаєте, що жалієте? Ну, ну. Ламайте цю комедію й далі!" Навіть смерть не могла стерти скептичного виразу із застиглого обличчя, а старенький берет, глибоко надітий на голову, ще більше підкреслював той вираз. Він ніколи не скидав того берета з голови, навіть у приміщенні — отак у ньому весь час і сидів, і ми давно вже звикли до того. Він і в труну ліг у береті, така була його остання воля, як пояснила дружина,— он вона йде з двома дочками,

з голови до ніг у чорному. "Мої три повії",— покійний інакше їх і не називав, і я зараз думаю, чи знали вони про те, як обзивав їх батько і чоловік.

Мабуть, знали, бо не сплакнули ні разу: ідуть з обличчями застиглими, страшенно подібні одна до одної в отій неприродній застиглості.

А може, вони його за життя теж ненавиділи?

Хто його зна. Чужа, як то кажуть, душа...

Несемо труну через усе кладовище, і музиканти з останніх сил стогнуть в розпечені труби.

Потім був траурний мітинг. Над могилою, над розкритою труною. Покійник прислухавсь недовірливо, і нам аж незручно було за тих, що виступали.

Коли ж ми опустили його нарешті до ями, і засипали землею, й завалили вінками, всі відчули дивовижну полегкість. Наче виконали дуже неприємний обов’язок і тепер були вільні од нього.

Вдова стала обходити присутніх: запрошувала пом'янути покійного. Щось подібне до усміху спливло на її лице, вона не помічала того, а обидві дочки налякано дивились на неї. Хто покірно сідав до автобуса, а хто й намагався непомітно зникнути, і тих, що прослизали мимо автобуса, було значно більше од тих, що сідали.

Розбившись на групи, ми повернулися з кладовища — цього останнього притулку роду людського, і в кожного мимоволі спливала думка, що й мені отак відтужать мідною музикою, відсумують печальними промовами, щирими, а то й нещирими, та й заховають навіки від усього білого світу. Від цих думок душа огорталася тихим смутком,

все, що непокоїло, чим жили і досі прагнули, здавалося зараз таким несуттєвим, таким дріб’язковим поруч з оцією таємницею одвічною, яку не розгадати найбільшим умам. Для чого живемо? В чім смисл життя? Нащо ми покликані в оцей світ? Сліпа примха природи чи плід всесвітнього розуму, який нас породжує, засіває по планеті, щоб потім збирати, як дбайливий господар збирає врожай. Матеріалісти за вихованням, в глибині свого "я" кожен прагнув безсмертя, бо не міг примиритися з думкою, що от я помру і від мене не лишиться нічого, абсолютно нічого. Кожен думав про це, а що соромились вслух про це говорити, то й завели мову про покійника.

— Складний був чоловік, земля йому пером!

— Продукт епохи.

Бо серед нас були й доморощені філософи, які обов’язково мали докопатись соціальних причин.

— А ви помітили, що вдова й сльозини не зронила?

— Ще б їй плакати! Жили ж як собака з кішкою. Ви що, не чули, як він казав, що обидві дочки не від нього?

— Ну, старша на нього дуже схожа. Як дві краплі води. Тільки й того, що не в береті.

Тут ми всі мимоволі всміхнулись.

— Не з медом їм, бідним, жилося.

— А я вам, браття, от що скажу: ще невідомо, як йому в тій сім’ї було. Може, він через сімейку свою і був отаким.

— Складний чоловік...

— Отак прожити, щоб тобі ніхто й сльози не зронив!

— А Кость Костьович? Я сам бачив, як Кость Костьович плакав.

— Ну, хіба що Кость Костьович...

Кость Костьович, єдиний приятель покійного, ішов одразу ж за труною. Ніс у руці бриль. Справжній солом’яний бриль, привезений з рідного села на Полтавщині. Коли він ішов у тому брилі по Хрещатику, всі оглядались на нього. В брилі, вуса пшеничні, сірі терплячі очі, він здавався отаким сільським дядьком, живцем перенесеним на головну вулицю Києва. Він і фах собі вибрав наймирніший у світі: працював бухгалтером, скільки його й пам’ятаємо. Так от, Кость Костьович єдиний ішов по-справжньому зажурений, а коли покійника опускали до ями, то не втримався од сліз. Витирав зігнутим пальцем то одне око, то друге, і вуса у нього посмикувались так, наче їм дуже боліло.

Він і до автобуса пішов перший, наче боявся, що не вистачить місця, і коли автобус нас обігнав, то сидів на першому місці: бриль проплив мимо нас, повен докору.

— З ким він тепер гратиме?

— Втратив партнера.

Щонеділі, після обіду, вони виходили в двір — виносили шахівницю. Сідали за столик, розставляли фігури, різались до пізнього вечора. Кость Костьович завжди грав зосереджено й мовчки, його зраджували тільки вуса, що починали тремтіти перед найвідповідальнішим ходом, та ще по брилеві можна було догадатись, виграє він чи програє. Програє — бриль аж на бровах, виграє — бриль на потилиці, Партнер же якими тільки помиями не обливав Костя Костьовича!

Розставляючи шахи, щоразу нахвалявся:

— Ну, сьогодні я вже з тобою поквитаюсь! Ти в мене будеш вищати свинею!

Кость Костьович тільки хмикав у вуса.

Починалася гра, а разом і найдобірніша, найуїдливіша лайка на адресу Костя Костьовича: як він його не обзивав, яких прізвиськ йому тільки не клеїв! "Свиня" було найневинніше: він усіх обзивав за очі свинями. Кость Костьович тільки всміхався у відповідь тихою своєю посмішкою, що ледь торкалася кінчиків вусів. І не було випадку, щоб образився.

Що в них могло бути спільного, окрім тієї щонедільної гри? На якому ґрунті вони подружились?

Кость Костьович належав до тієї породи людей, яка й мухи не зобидить. Не пригадую випадку, щоб він когось не те що вилаяв — голос підняв. Якщо в кого й були вороги, то тільки не в Костя Костьовича.

Покійник же був зовсім іншого замісу. Він нічому в світі не вірив, а людям тим більше. Людина створена для зла, тільки й того, що одні це роблять відверто, а другі вміють прикидатися добренькими.

— Добрі тільки тоді, коли сплять, та й то не завжди. Люди — ті ж мавпи, старик Дарвін знав, що писав.

— А розум? — заперечували йому.— Розум людський?

— Ось де ваш розум! — плескав себе по животі.— Одбери у вас шматок хліба, де й подінеться розум! Знову на дерева полізете. Знаю.

Найчастіше користувався тим "знаю". Припечатував ним кожен свій вислів. Вирок, що не підлягає оскарженню.

Якось вичитав, що коли б неандертальця одягти в костюм та випустити на вулицю, то ніхто не звернув би на нього уваги, настільки мала різниця між ним і сучасною людиною. Більшої втіхи йому не можна було принести. Ходив з кабінету в кабінет, читав уголос.

Виділявся особливою в’їдливістю. Підмічав у кожного з нас найнепомітнішу ваду, найдрібнішу негативну рису характеру — будь ти хоч і тричі ангел, все одно знайде темну пляму — і так її потім виверне, так піднесе, що вона, пляма ота, стає домінуючою. Той злодій, тільки й того, що не попався. Той кар’єрист, а той дурень. Та нечупайда, а та зраджує своєму чоловікові. Чомусь найбільше любив говорити на тему розпусти, послухать його, так усі тільки й думають, як би стрибнути у гречку. Я вже згадував, що він не щадив навіть свою дружину і дочок: обзивав їх повіями. "Мої повії сьогодні зібрались в театр". "Спробували б пожити з моїми повіями!" "Люди — свині, тільки й того, що не хрюкають".

На нього частенько ображались, Особливо відвідувачі. Вискакували, задихаючись від обурення. Писали, скаржились — все йому сходило з рук. Викличуть, пожурять, візьмуть обіцянку так більше не робити. На якийсь час затихне, а потім знов за своє. Його, здається, й начальство побоювалось.

Що побоювалось, а що й цінило: кращого ревізора не було на все управління. Тут йому треба віддати належне. Коли десь дізнавалися, що посилають саме його, впадали в паніку. Розкопає таке, що й сном-духом до нього не відали.

— Ох і вищали ж, свині, коли я їх притиснув як слід! — сміявся повернувшись.

Траплялись наївні, що пробували одкупитись. Брав не зморгнувши. І копав іще глибше.

— А як же я ще міг приспати їхню пильність? — дивувався, коли йому докоряли.— Та й гріх і не взяти, коли дають.

Отак. Не соромився навіть признаватись, що бере хабарі.

Передплачував чи не найбільше газет. Але й читав їх не так, як інші. Його цікавили тільки критичні кореспонденції. Вирізав, акуратно складав до папок. Тих папок у нього, мабуть, набралося гори. Часто приносив і на роботу. Діставав вирізку, розмахував нею, мов прапором:

— Читали?.. А ми хочемо комунізм будувати!

Всі ми намагалися триматись подалі од нього. Замовкали, коли він підходив, а коли й розмовляли, то обережно добирали слова. Він, мабуть, це помічав — важко було не помітити, але й вухом не вів. "А мені наплювати, що про мене хто думає!" — говорив весь його вид.

Страшний був чоловік!

І ось з оцим чоловіком водив дружбу Кость Костьович.

Якось (з дня похорону минуло вже чимало часу) я запитав Костя Костьовича:

— Як ви могли з ним дружити?

Поверталися саме з роботи, йшли тихою вулицею і ніщо не заважало нашій розмові.

Кость Костьович з якимось докором глянув на мене, поворушив пшеничними вусами. Тихо спитав:

— А ви його знали?

— Ще б не знати! Пуд солі з’їли по службі.

— Пуд солі! — хмикнув Кость Костьович.— А тепер сіллю тією його й посипаєте.— Він торкнувся мого рукава, сказав з якоюсь особливою довірою: — А знаєте, що він був найнещаснішою в світі людиною?

— Він? Найнещаснішою? Скажіть комусь іншому!

— А я кажу вам,— так же тихо продовжував Кость Костьович, і було щось у його голосі таке — біль? докір? — що я вже й не знав, що й сказати.— Хочете почути правду про нього?

І я почув історію, у яку навряд чи й повірив би, коли б мені розповів хтось інший, а не Кость Костьович.

Тож я подаю кілька фрагментів з життя Василя Андрійовича Дубошея. Подаю в тій послідовності, в якій розповів мені Кость Костьович. Нічого до них не додаю, нічого не міняю: людська фантазія не може змагатися з тим, що нам іноді підносить життя. Розповідатиму все це в надії, що й ви зрозумієте, чому Дубошей був саме таким, а не іншим.

II

Василь Андрійович Дубошей народився в двадцятому році в інтелігентній родині. І батько, і мати Дубошея працювали учителями, тож і дитинство його було пов’язане з школою. Дитячих садків тоді ще не було й заводу, і батьки, не знаючи, куди подіти дитину, частенько-таки забирали його з собою до класу. Наказували сидіти тихо й не бавитись, і він, трилітній малюк, висиджував за останньою партою по три-чотири

уроки, а на перервах з ним залюбки бавились учні, особливо дівчатка. Врешті-решт він став вважати школу за другий свій дім і якось на запитання: "Ти чий?" — відповів поважно, що школин. А що ріс він цікавим, допитливим хлопчиком, то вже в п'ять літ самотужки навчився писати й читати, додавать і віднімати.

Спогад дитинства: батьки ніколи не дарували йому іграшок. Коли він уперше побачив велику ляльку, то ніяк не міг повірити, що вона нежива, йому ж приносили книжки. Лише книжки. Розцяцьковані щедро малюнками, в кольорових обкладинках, здебільшого вірші: він заучував їх напам’ять. В шість-сім років уже знав безліч тих віршів, і на всі свята його випускали на сцену. Отака собі семилітня людинка у синій чумарці, у високій смушевій шапці, в червоних чобітках із підківками (батьки його кохалися в українській старовині) виходила статечно на сцену і дзвінким голоском проголошувала: "Заповіт!" Або: "Батькова шапка!"

Останній вірш найбільше йому подобався, в ньому розповідалося про історію шапки, яку приніс із фронту батько, і він, того вірша читаючи, завжди знімав власну шапку і показував її глядачам.

Згодом його продражнили "батьковою шапкою", і після цього жодна сила в світі не могла змусити його прочитать цього вірша.

Треба ще згадати, що у малого Василя була рідна сестра — Віра, на п’ять років старша од нього, згадати хоча б ось чому: сестра зіграла неабияку роль у тому, що він все життя не скидав з голови берет.

Учився Василько добре, особливих клопотів своїм батькам не завдавав, бо ріс дитиною тихою й смирною, навіть у канікули його частіше бачили вдома з книжкою, аніж на вигоні серед дітлахів-однолітків. Аж у четвертому класі сталася з ним подія, що лишила першу глибоку зарубку в дитячій душі, і він уподовж усього свого життя не раз повертався в думках до неї: йому здавалось, що, коли б тієї події не сталося, доля його склалася б зовсім по-іншому.

Але сперш, ніж приступити до опису тієї події, треба сказать кілька слів про Павлика Морозова, доля якого так химерно переплелася з долею самого Васька.

Павлик Морозов був теж учнем четвертого класу і теж піонером, але батьками мав не вчителів, а куркулів, які до того ж не хотіли вступать до колгоспу. Коли батьки стали ховати свої статки, щоб не дістались колгоспові, Павлик пішов до сільради та й доніс на батьків, бо він був уже не просто сільським хлопцем, а класово свідомим піонером, для якого інтереси робітничо-селянського класу стоять вище од усіх інших інтересів. Розгнівані батько з дідом, дізнавшись про те, завели Павлика в густий ліс і там його вбили.

Не було в ті роки газети, яка б не писала про подвиг піонера з глухого сибірського села. Не було школи, де б не діяла піонерська дружина імені Павлика Морозова. Не було класу, в якому не висів би портрет прославленого цього піонера. На нього шикувалися піонерські дружини, йому рапортували про свої успіхи, давали урочисті зобов'язання й клятви. І проводили уроки Павлика Морозова.

Отакий урок і був проведений на початку учбового року в четвертому класі, де навчався Василько.

Молоденька вчителька довго й натхненно розповідала про подвиг Павлика Морозова. Діти, завмерши, слухали свою Олену Кирилівну, так їм було цікаво, цікаво й моторошно особливо коли вчителька стала розповідати, як розбудили посеред ночі піонера та й повели його в глухий ліс. Павлик ішов, і піонерський галстук ("отакий, діти, як у вас") пломенів на його грудях: піонер знав, що його ведуть убивати але гордо ї мужньо ішов поруч із своїм класовим ворогом.

Дзвінкий голос учительки зривавсь од хвилювання, вона сама щиро вірила в те, що розповідала, а діти нишкли все більше й більше, вони аж

пригинались до парт, наче над головою кожного була занесена ота гостра сокира.

— Так загинув Павлик Морозов. Загинув, не схиливши голову перед класовим ворогом.— Учителька обвела сяючим поглядом зовсім уже завмерлих дітей, запитала: — Діти, ви хотіли б бути такими, як Павлик Морозов?

— Хотіли б! — відповів дружно клас.

— Тоді підніміть руки, хто вчинив би так, як Павлик Морозов!

Отут і сталося невелике замішання. Діти — хто смикнувся уже піднять руку, та одразу ж її й опустив, боязко дивлячись на вчительку, а хто й утупився в парту.

— Ну, що ж ви: я жду!

Василькові здалося, що вчителька дивиться прямо на нього. Йому так хотілось сподобатись Олені Кирилівні, що він узяв та й підніс догори руку.

— Молодець, Дубошей! Одразу видно, що ти справжній піонер. Хто, діти, ще?

"Справжніми піонерами" захотілося бути ще кільком учням.

Під час перерви Василь гордо походжав коридором. Йому здавалось, що всі на нього тільки й дивляться. "Оце той, що захотів повторити подвиг Павлика Морозова!"

А після уроків, по дорозі додому, його побила сестра.

Віра змалечку була швидка на розправу. Скільки їй перепадало од мами, скільки журив її тато — не помагало нічого. Як що не по її, так і кидалася з кулаками. І не раз біг до мами з ревом Василько: "А мене Віра побила!" Мама. така ж гаряча, як і Василькова сестра, хапала, що попадало під руку: віник так віник, ганчірку так ганчірку — і ну тіпати сестру: "Будеш?.. Будеш?... Будеш?.." І що дивно: Віра ніколи не плакала. Мовчала. Тільки губи стискала так, що їх уже й не видно.

Тож і цього разу, коли Васько похвалився, як підняв перший руку, Віра зненацька стусонула його твердим, як грушка, кулаком.

— Ти чого?! — зойкнув Васько.

— Ти на тата підеш доносити, ге?

І вдруге ударила, вже по потилиці. Картуз полетів на землю, хруснуло в шиї.

Іншим разом Васько не витримав би — кинувся б у свою чергу на сестру. А зараз ота Вірина фраза так його вразила, що він навіть не заплакав.

Він? На татка?

Нікого так Васько не любив, як рідного тата. Мама — для буднів, їй усе ніколи, вона як не коло плити, то пере білизну, як не прибирає в кімнаті, то шиє й латає, мама частенько їх лає, бо все не так, все не по її, а буває, що й за віник хапається, тож Васько маму й любить, а разом і боїться; тато ж — для свят, для вихідних, коли можна не відходити од нього й на крок, коли тато весь належить тобі, весь, до останнього нігтика: ні з ким не було Васькові так цікаво, як із татом.

— Ось я татові про все розкажу! — грозиться Віра.

Васько йде, зовсім уже вбитий. Та хіба ж він, коли піднімав руку, думав про тата! Йому вже хочеться плакати — не так од болю в шиї, як він несправедливості, що зненацька звалилась на нього.

І як же він мучився протягом кількох днів! Як краявся думкою, що сестра таки розповіла і тато знає все! Хоч татко йому нічого не казав, Васькові здавалося, що тато й дивиться на нього якось по-іншому. Як йому хотілося часом підбігти, припасти до ласкавої татової руки, сказати, що він те зробив ненавмисне, що він підняв руку, бо весь клас підняв (Васькові здавалося зараз, що руки підняли всі до одного), що він нізащо-нізащо не піде доносити на рідного тата!

— Ти не захворів, синку? — спитав якось занепокоєно тато і пригорнув його до себе.

І тут Василько не витримав: гірко заплакав. Він і сам не розумів, чого плаче, але сльози наче змивали оте, що гнітило його всі оці дні, і він відчував дивну полегкість.

А водночас і ловив себе на тому, що стежить за татом. Прислухається, про що тато говорить, приглядається, куди тато йде, з ким зустрічається. Те все виходило незалежно від нього, наче в ньому поселився ще один чоловічок, який дуже добре розумівся на тому, що таке класовий ворог і що з ним треба робити.

Та неприємна подія з часом забулася. Тим більше що Віра так і не проговорилася татові. Тож забудемо поки що про неї й ми, тим більше, що нас ждуть зовсім інші події, які спіткали Васька вже тоді, коли він досяг повноліття.

III

Перенесемося ж на багато років уперед, коли Василь Дубошей (Васьком тепер незручно його й називати), успішно закінчивши

десятирічку, директором якої був його тато, навчався на третьому курсі одного з київських вузів. Пішов на фінансовий: тато хотів, щоб син був подалі од політики, за політику в ті роки давали на повну котушку. Які тільки процеси в ті часи не гриміли: ворогів народу плодилося стільки, що ловити їх — не переловити, стріляти їх — не перестріляти, і вже інші учні на уроках класової пильності дружно декламували:

Подлые, мерзкие, злостные гады.

Смертью посмели кому угрожать?

Нет, не дождаться вам больше пощады.

Суд вам один: как собак, расстрелять!

Декламували й засуджували своїми серцями невинними, своїми душами довірливими, в які сій що завгодно: проросте, зійде, дозріє, заколоситься — які ж страшні врожаї доведеться потім збирати!

На факультет, де навчався Дубошей, теж проникло кілька ворогів народу: декан, заступник декана, обидва завідуючі кафедрами, кілька викладачів та аспірантів. Їх гнівно таврували на зборах, і Василь не раз виступав і запитував з болісним докором: де була наша класова пильність, що не розгледіли вчасно підступного ворога, дозволили йому діяти тихою сапою? Василь щиро вірив у те, що казав, усі заарештовані здавалися йому ворогами, яких тільки сліпий міг не помітити, а от вони не побачили: проморгали, проспали, прокліпали, і це їм важко простити. Василь ходив у героях, його вибрали секретарем комсомольського бюро факультету, він уже подумував про партію: поповнити поріділі ряди, як одної пізньої ночі (це завжди траплялося пізньої ночі) у їхній квартирі коротко й тривожно дзеленькнув дзвінок.

Вони тоді жили втрьох. Віра давно вийшла заміж і вже мала двох дітей. Василь міцно спав, а батьки, які в оці роки навчилися спати

впівока, підхопились одразу ж, і мати побігла чомусь не до дверей — одчиняти, а метнулась до сина.

— Синку, там дзвонять!

Василь ще не бачив її такою наляканою. Той переляк передавсь і йому, хоч він і відчував себе ні в чому не винним. Підхопився, як був у трусах, став поруч з матір’ю. Прислухався напружено, і йому здавалося, що й усі довкола предмети застигли у страсі.

— Де тато? — запитав пошепки.

— Одягається,— так же пошепки відповіла мати.

Знову дзеленькнуло, тепер уже сердито й вимогливо.

Мати, охнувши, вибігла з Василевої кімнати.

Залунали татові кроки. Клацнув вимикач, з сусідньої кімнати ввірвалося світло. Василь лише зараз побачив на собі лише труси, ухопив похапцем штани, попадаючи ногою в холошу, затанцював по кімнаті, його вже бив нервовий дріж, цокотіли зуби.

Тато, було чутно, пішов до дверей.

— Хто там? — Голос татів, надщерблений страхом, був якийсь аж незнайомий.

По той бік озвалося глухо, тато одчинив двері. Затупотіло, залунало в коридорі, потім у кімнаті. Василь одягав саме сорочку, і ґудзики все не лізли у петлі. Нарешті застебнув, пригладив тремтячими руками волосся, а що робити далі, не знав. Стояв у рятівній темряві, прислуховуючись до чужих голосів (щось саме питали у тата). Не наважувався вийти з

спальні: здавалося, що вони помилились, що зараз усе виясниться і вони заберуться геть. І йому не хотілося попадатися їм на очі.

— А хто там? — почув Василь.

— Там у нас син.

— Розбудіть!

Василь не став чекати, поки хтось зайде до нього,— вийшов сам. Посеред яскраво освітленої кімнати стояло четверо не знайомих йому чоловіків, страшенно подібних один до одного. Щось незбагненно безлике було в однакових, немов з чужого плеча, демісезонних пальтах, в глибоко надітих на голови захисного кольору кашкетах, хромових чоботях. Один із них, той, мабуть, що запитував, знову звернувся до тата:

— Це ваш син?

— Так.— Тато уже був одітий у свій робочий костюм. Він здавався спокійним, лише обличчя взялося незвичною блідістю.

— Ви де навчаєтесь, молодий чоловіче? — Світлі очі, в яких не було нічого, крім порожнечі, ковзнули по Василеві.

Василь поворухнувсь відповісти, але тато його випередив — тато немов хотів його затулити:

— Він учиться у вузі. І, до речі, секретар комсомольського бюро факультету.

— Так.— І невідомо було, що означало те "так": осуд чи схвалення. Чоловік повернувся до тих трьох, що стояли за ним, тихо скомандував: — Починайте.

Обшук тривав кілька годин. В усій квартирі, кімната за кімнатою. Пересувалися меблі, витрушувалися шухляди і ящики, горталися підряд всі книжки. Знімалися картини з стін, простукувались рами, та й самі стіни обстукувались. Здавалося: хай буде захована найменша пилинка, все одно винюхають, знайдуть.

— Скажіть, що ви шукаєте,— не стримався тато.— Може, я вам зможу допомогти.

Не озвались. Наче тато перестав для них існувати.

Вони не поспішали, не квапились — робили все спокійно

і методично. І така натренованість була в їхніх руках, що здавалося: не люди нишпорять по їхній квартирі, а роботи. Василеві навіть згадався фантастичний роман "Ідуть роботарі", що його він нещодавно читав. Щось металеве, бездушне було в оцих чоловіках.

Тато після невдалої спроби поговорити із ними замовк. Всі оці довгі години простояв посеред кімнати, і мати, яка безсило сиділа в кріслі, кілька разів просила його:

— Андрюшо, сядь! Андрюшо, сядь! — наче од того, стоятиме тато й далі чи сяде, залежало все їхнє майбутнє.

Хоч у квартирі було тепло, мама, мабуть, мерзла, бо весь час куталась у чорну вовняну хустку. І від того здавалася маленькою та беззахисною.

Василь теж стояв — з останнього тримався на ногах. Боліли коліна, голова була, як ніколи, порожня, він усе не міг повірити в те, що довкола коїлося, йому здавалося, що ось десь клацне над ними, й оці люди щезнуть, і розвіється страх, який крижаною хвилею стискав йому серце.

Та ніщо не клацало, і страшенно подібні один до одного чоловіки продовжували мовчки робить свою справу.

Ось один із них вийшов з татового кабінету, виніс стос однакових книг:

— Начальнику, глянь! — Голос мисливця, що наткнувся на здобич.

Начальник узяв одну книгу, розкрив.

— Грушевський!

— Я викладаю історію,— пояснив поспіхом тато.

— По Грушевському? — поцікавився глузливо начальник: світлі очі його вже були нещадно примружені.

"Чому ми його не спалили? Чому?!" — зойкнуло у Василевій душі: коли він ще ходив до п’ятого класу, батько й мати, наглухо завісивши вікна, робили татовій бібліотеці "ревізію". Вибирали небезпечні книжки, дерли, палили в плиті. Згоріли книги Покровського, Грінченка, Винниченка, Еллана-Блакитного і ще десятка авторів. "Погрілися",— скаже сумно тато, вигрібаючи у відро попіл, щоб не лишилося й сліду. Мама хотіла тоді спалити й Грушевського, але тато не дав. Семитомник так і простояв усі оці роки, заставлений іншими книжками, Василь про нього давно вже й забув.

А мусив би згадати. Мусив! І викинути геть, хай навіть потай од тата.

Безликі чоловіки забирають Грушевського, наказують збиратися й татові.

— Машо, не плач.— Тато на диво спокійний, тільки блідий, аж зелений.— Це непорозуміння. Я скоро вернуся... Товариші все вияснять, і я сьогодні ж буду вдома.— Тато наче звертався до них, щоб вони це підтвердили, але всі четверо байдуже мовчали. Тоді тато повернувся до Василя:— Бережи маму, чуєш? —Обійняв, відштовхнув, наче боячись розплакатись, і такою гарячою хвилею хлюпонуло враз Василеві у груди, такою розпукою, що він ледь стримався, щоб не закричати, як дитина мала: "Тату, куди ви?!" — захлинутись невтішним плачем. Боляче набухло в очах, затуманило зір, він бачив розмиту татову постать, що зникала, затулена іншими постатями, і ковтав, ковтав мовчки сльози.

До самого ранку сидів біля матері. Мама не побивалась, не плакала: сиділа оніміла, застигла, втуплена в безвість, що розкрилася перед нею в жахній своїй безнадійності. Він уперше бачив свою матір такою, йому здавалось, що вона божеволіє.

Вранці, коли мама трохи отямилась, заходились прибирати в квартирі. Збирали розкидану білизну, відкладаючи ту, на якій відбилися їхні сліди, ставили на місце книжки. Засовували шухляди, зачиняли шафи й буфет, розставляли крісла й стільці. Кімнати знову набули звичного виду, та все одно в них чогось бракувало: не вистачало тата.

Снідали пізно: вчорашні недоїдки. Потім мама стала збиратись: довідатись, що там із татом, і коли Василь сказав, що він піде разом з нею, перелякано заперечила:

— Не треба. Я не хочу, щоб там тебе бачили.— Мати не хотіла, щоб хоч якась тінь упала на сина.

— Але ти ж цього не боїшся!

— Я вже, сину, своє оджила. А тобі ще жити й жити.

Василь ще посперечався із матір’ю, він розсердився навіть, що мама не хоче його брати з собою, бо що тато про нього й подумає. "Тато на моєму місці зробив би так само",— відповіла на те мама і лишилася невблаганною.

Того дня Василь в інститут не пішов: не міг навіть уявити, як оце там появиться. Ліг на диван, стис голову руками.

Чомусь думав про Нелю. Що б вона сказала, коли б довідалась? Чи прибігла б утішити?

Був заручений з Нелею (на цьому наполягали її старомодні батьки), цієї осені мали одружитись. Неля мала перейти до них, вони вже спланували удвох, як обставлять Василеву кімнату, великий Нелин портрет висів над письмовим столом, за яким Василь готувався до занять в інституті,— схопився з дивана, бо здалося, що вони забрали й портрет; ні, портрет був на місці, Неля всміхалась йому веселою своєю посмішкою, і той усміх безжурний таким болем нестерпним відгукнувся у ньому, що Василь аж застогнав.

Зараз лише подумав, що тато може не повернутись. Скількох забирали — не вертався майже ніхто. Викреслювались із життя раз і назавжди, а їхніх дітей виключали з комсомолу, якщо були в комсомолі, виганяли з інститутів, якщо були студентами. Він раптом уявив, як будуть його виключати, як виступатимуть, нещадно і гнівно, запитуючи, де була його класова свідомість, як не раз запитував він, тавруючи інших дочок чи синів ворогів народу.

"Але ж мій батько не ворог народу! — закричав подумки до майбутніх тих зборів.— Це якесь непорозуміння, помилка".

Те саме говорили й ті, що їх виключали. Коли Василь, суворо насупившись, твердо казав:

"Клади комсомольський квиток!"

І все. І люди зникали. Від них не лишалося й сліду. Випадали з комсомольського, з інститутського життя, як син чи дочка ворога народу. До кінця своїх днів затавровані.

Куди вони всі дівались, Василь не цікавився. Докочувались непевні чутки, що той влаштувавсь кочегаром, той вантажником — їх брали тільки на найважчу, найчорнішу роботу. Вантажником став і найближчий друг Василів, з яким вони разом навчалися ще в школі, а потім і в інституті, разом і до комсомолу вступали. "Як ти посмів мене всі оці роки обдурювать?" — питав його гнівно Василь і перший підняв руку за виключення його з комсомолу.

Бо всіх ворогів треба виполювати. Рішуче й нещадно. Всіх до одного.

Тепер надійшла його черга. І Василь знав наперед, що з ним не поцеремониться так же, як він не церемонився з іншими.

Невже й Неля од нього відсахнеться?..

Повернулась мама. Потягла так хустку, наче разом із хусткою виривала все волосся. В неї були згаслі очі, посіріле обличчя.

— Сказали зайти через тиждень. Принести шапку й пальто.

— Пальто й шапку? Посеред літа? У них там що: морозильник?

— Не знаю,— сказала змучено мама.— Сказали принести.

— Тоді я сам туди піду!

— Не смій! Чуєш, не смій! — Мати так учепилася в нього, наче він уже йшов.

І Василь не пішов. Натомість другого дня зібрався в інститут.

Чим ближче підходив до інституту, тим непевніше, тривожніше ставало на душі: здавалося, що там уже все знають. Запобігливо вітався з однокурсниками, боячись, що вони не подадуть руки. Як він не подав своєму другові, дізнавшись, що його батько заарештований. Той так і застиг з простягненою рукою...

Подавали. Вітались. Розмовляли, наче нічого й не сталося. "Не знають!" — зітхав полегшено Василь. Поки що не знають. Сидів потім на лекціях і майже нічого не розумів: весь час чекав, що ось-ось відчиняться двері і його викличуть в комітет комсомолу. Або в деканат.

І ще боявся зустрічі з Нелею. Що він їй скаже? І водночас хотів цієї зустрічі, йому особливо бракувало зараз її повного ласки усміху, люблячого погляду. Неля навчалася на молодшому, другому, курсі, і він завжди проводив її додому.

Що він скаже, коли цього разу зустрінуться? Що його тато заарештований? Що він — син ворога народу?

Так цього разу її й не провів. Не діждавшись, побіг додому: раптом здалося, що тата вже випустили. Розібрались, пробачились, і тато давно вже вдома.

Вдома була лише мама. Сиділа в кріслі застигла. У Василя все так довкола й померкло.

Зачувши сина, мати ворухнулась, мов просипаючись.

— Однесла.— І звела на Василя налиті тугою очі.

— Що з татом? Ти бачила тата?

Мама заперечно хитнула головою:

— Не бачила. Не пустили. Там стільки жінок... Та всі з передачами, всі з передачами...— Схлипнула, затулила долонями очі. Дрібно затрусилися плечі.

— Ну, мамо, не плач! — спробував утішити її Василь. Хоч у самого вже став зриватися голос, защипало у носі.— Ось побачиш, тато повернеться! Який же він ворог народу?

— Я, сину, не плачу.— Мати витерла очі, спробувала навіть всміхнутись. Та краще б цього не робила! — Ти, мабуть, голодний? Пішли обідати, я там набрьохала супу.

За обідом обережно спитала:

— Як в інституті?

— Як завжди,— відповів якомога спокійніше.

— Нікуди не викликали?

— А куди мене мають викликати? Ти, мамо, про це й не думай. Зі мною все буде гаразд.— Бадьорився перед мамою, хоч сам не вірив у те, що казав.

IV

В комітет комсомолу його викликали на четвертий день після арешту тата. Одчинились двері (всі вже сиділи за столами, ось-ось мала початись лекція), до аудиторії заглянуло незнайоме дівча:

— Хто тут Дубошей? — І коли Василь налякано звівся — Зайди після лекції в комітет комсомолу.

"Ось воно!" — похололо у Василя всередині.

Сидів на лекції, слухав — не слухав викладача: думками вже був у комітеті.

Із секретарем комітету Олегом Безпалим був знайомий з тих пір, як його самого обрали секретарем комсомольського осередку факультету. Хоч Олег був також студентом, він здавався набагато старшим за свої двадцять два роки. Якась стримана сухість прозирала в усіх його рухах, він тримав на відстані не тільки рядових комсомольців, але й членів комітету: звертаючись, називав тільки прізвище. Василь в душі ним захоплювався і часто ловив себе на тому, що мавпує Безпалого. Так же намагався говорити впівголоса, бути таким же незворушним і стриманим, про що б там не йшлося.

Безпалий був сам. Сидів за величезним столом (тоді саме входили в моду величезні письмові столи: той, хто сидів за таким столом, вже й не людиною здавався, а напівбогом). Безпалий сидів за величезним письмовим столом, читаючи якісь папери. Рівненький проділ світився на акуратно викладеному волоссі. Не піднімаючи голови, ткнув гострим олівцем в бік крісла: сідай!

Василь опустився у крісло — пірнув так, що тільки голова стирчала над столом. Йому одразу ж стало дуже незручно: на цю саме незручність і були розраховані крісла.

Кілька хвилин тривало мовчання: Безпалий наче й забув про Василя.

— Ти мене кликав? — не витримав нарешті Василь.

Безпалий з видимою неохотою одірвавсь од паперів, холодно подивився на нього:

— Я вас змушений був викликати.— Його тихий голос не обіцяв нічого хорошого. Дивився суворо, постукуючи олівцем по блискучій стільниці.— Ви не здогадуєтесь?

— Здогадуюсь,— відповів Василь знічено.

— Коли заарештували вашого батька? — Безпалий звертався зараз на "ви", підкреслюючи ту прірву, яка між ними виникла.

— Чотири дні тому.

— Чотири дні! І ви весь оцей час приховуєте од нас, що ваш батько — ворог народу?

— Він не ворог.

— А хто ж? — дозволив собі усміхнутись Безпалий. Не станете ж ви мене переконувати, що наші органи беруть невинних людей!

Василь убито мовчав. Ці слова били його тим болючіше, що він сам не так давно вимовляв їх уголос. З такою ж нещадною переконаністю.

— Так що ж нам з вами робити тепер, Дубошей?

Запитання важко повисає в повітрі. Василь відчуває, що йому стає жарко. Комір сорочки в’їдається в шию, стискає петлею.

— Комсомольський квиток при вас?

— При мені,— хрипко відповідає Василь.

— Дайте сюди.

Василь дістає сіреньку книжечку, він лише зараз відчуває, яка вона йому дорога. Це не просто книжечка — це його майбутнє.

Безпалий бере комсомольський квиток, недбало кидає його до шухляди письмового столу.

— Так що будем робити?

Василь тільки ворухнув губами: він все ще не може одірвати погляду од того місця, де зник комсомольський квиток.

— Мені вас жалко, Дубошей. Хоч я й не повинен вас жаліти. Але ж ви були в нашому активі, ми вже подумували над тим, щоб рекомендувати вас до складу комітету...

— Я нічого не знав! — виривається у Василя. "Не знав? Чого не знав? Що батько — ворог народу?"

— Вірю. Але це треба довести.

— Як?

— Я цього не повинен був вам говорити. Але мені вас по-справжньому жаль. Ви останній номер нашої газети читали?

— Не читав.— Оці чотири дні Василеві було не до газет.

— Я так і знав,— докірливо похитав головою Безпалий.— А треба читати. Ось візьміть, почитайте. На останній сторінці. Як надумаєтесь — заходьте. Будемо радитись. Тільки робіть це пошвидше: ми чекати не можемо.

Вийшовши в коридор, Василь жадібно вп’явся в останню сторінку. Там був його порятунок — відчував зараз це всією шкірою.

Колонка про спорт. Не те! Дописи про культурні розваги. Знову не те! Гарячково пробіг всю сторінку і не знайшов для себе нічого. Ще раз став перечитувати. Ось воно! В кінці, перед прізвищем редактора, побачив невелику замітку.

"Зрікаюсь батьків!"

Бухнуло серце, гаряче вдарило в голову. Задзвеніло у вухах.

Зрікаюсь батьків...

"Я, студент другого курсу (четвертого курсу) Дмитро Коваленко (Василь Дубошей), зрікаюсь батьків (зрікаюсь батька) як класово ворожих Радянській державі. Я пориваю з ними (з ним) назавжди і клянусь бути до кінця відданим справі побудови соціалізму в нашій державі!"

Ні, він цього ніколи не зробить. Ніколи!

Зібгав газету, хотів жбурнути на підлогу, а рука сама поклала до кишені. І потім щосекунди, щомиті відчував ту газету.

Захотілося побачити Нелю. Так захотілось, як ще ніколи в житті. Подумав, що ось уже четвертий день не проводив її додому, кинувся до її аудиторії.

Носом до носа зіткнувся з дівчатами — Нелиними подругами. Знав їх усіх, і вони його знали. Приязно закивали до нього, заусміхались. "Ще не знають!"

— А де Неля, дівчата?

— Неля захворіла. В неї ангіна.

— Коли захворіла?

— Ще позавчора. А ти хіба не знаєш? Оце наречений!

Розгублений, вийшов з інституту. Так ось чого Неля жодного разу не заглянула до нього в аудиторію. Іншим разом він помчав би до неї, а тепер завагався. Врешті вирішив сходити, провідати.

Одчинив двері Нелин батько. Доцент їхнього ж інституту. Старорежимне пенсне, борідка лопатою.

— Добридень! Як Неля?

— Василю, проходьте.

Очі за шкельцями здавались розгубленими.

Провів до вітальні, посадив на стілець, хоч Василь і опирався: він же на хвилину заскочив дізнатись, як Неля.

— Як Неля, Володимире Олексійовичу?

— Неля лежить.— І, побачивши, що Василь хоче звестись, наставив долоні: — Вона саме спить, її не треба тривожити.— Посмикав себе за борідку (шкельця здригались збентежено).— Василю, я вас хочу спитати...— Прокашлявся, прочищаючи горло.— Що з вашим татом?

"Ось воно!" — подумав убито Василь. Не дивлячись на Володимира Олексійовича, відповів:

— Заарештували.— Й одразу ж додав гаряче: — Але його випустять! Розберуться і випустять... Це помилка, Володимире Олексійовичу!

— Будем надіятись... Будем надіятись...

Залягла важка пауза.

— То я, мабуть, піду,— звівся Василь.

— Так, так, ідіть.

— Передайте Нелі, що я заходив.

— Так, так, передам.— І вже на порозі, ховаючи за шкельцями очі: — Ви от що, Василю... Поки що до нас не ходіть. Не треба Нелю тривожити. Поки одужає... Добре?

Вискочив з таким відчуттям, наче йому дали ляпаса. "Ноги моєї у вас більше не буде!" Йшов — ніс на очах сльози. "Син ворога народу! Син ворога народу!" — лунало в такт крокам.

Прийшовши додому, подав матері пожмакану газету:

— Ось почитай. На останній сторінці.

— Що тут? — злякано сахнулася мати.

— Почитай. Он у кінці.

Мати взяла газету до рук, і газета одразу ж затіпалась.

— Хто такий Коваленко? — спитала не розуміючи.— Твій товариш?

— При чім тут Коваленко! — закричав він з досадою.— Мені пропонують так виступити! Мені, розумієш?.. Зректися рідного батька. Дали ось взірець, як писати.— Ткнув у газету.— А як не зречуся — витурять з комсомолу. І з інституту наладять... Кому він потрібен, синок ворога народу?.. Навіть Неля вже мене зреклася! — Він зараз вірив, що так воно й було.— Вигнали з дому: сказали й дорогу забути.— Махнув рукою, щоб не розплакатись, побіг до себе в кімнату. Впав на ліжко, зарився обличчям у подушку. І так пекло, так пекло Василеві, що кричати хотілось!

Зайшла мати. Причовгала, мов нездужала. Поклала газету на стіл, сіла біля сина, важко зітхнула.

Василь лежав уже голічерева. Втупився застиглим поглядом у стелю. Материна рука потяглася до його голови, лягла на волосся. Звично погладила.

— Слухай, сину, що я надумала.

Василь мовчав: не хотілось ні озиватись, ні слухати.

— Батькові, синку, вже нічим не поможеш... Я там надивилась, наслухалась.— Мати щодня носила туди передачі.

— Що ви таке кажете, мамо!

— Кажу, що є... Батька вже не повернеш... А тобі треба жити.— Мамина рука все гладила й гладила його волосся.— В тебе, сину, все ще попереду...

— Як, мамо, жити? — Відчував себе знову дитиною. Яка повинна слухатись матері.

— Напиши, синку, що тобі кажуть. Розумні люди тебе не осудять.

— А тато?

— Тато тобі сказав би те саме. Якщо повернеться, то все зрозуміє. А не повернеться...— Тут мамин голос урвався, в неї затрусилось обличчя. Поборолася з слізьми, що її, мабуть, здушили, знову провела долонею по його голові: — Завтра піди й напиши...

Він не погоджувався. Довго давав себе умовляти, хоч у душі уже знав, що іншого виходу в нього немає. Але чим ясніше те усвідомлював, тим дужче заперечував матері.

Нарешті здався:

— Гаразд... Напишу, якщо ви так уже наполягаєте.

Весь вечір був роздратований. Злий на себе, на матір, на весь білий світ. І мати не знала, на яку біля нього й ступити.

V

І ще на нього чекала неприємна розмова з сестрою. Віра жила в райцентрі, під Києвом,— примчала, як тільки одержала од мами листа. Мама їй усе й розповіла, бо від кого б іще могла дізнатись Віра, що Василь зрікся батька. Віра йому й одчинила, коли він повернувся з інституту (мама саме понесла передачу).

— Прийшов, писатель!

Стояла у дверях, зло дивилась на брата.

— Пропусти! — Василеві здавалось, що за спиною вже збираються люди.

— Батька заживо поховав! — Віра тінню ходила за братом, пекла його поглядом.— Як ти йому в очі дивитимешся, коли він повернеться?

— Він уже не повернеться.— Господи, йому й так жити на світі не хочеться, а тут іще Віра! Ну що вона хоче од нього? Що?!

— Тобі там добре за чоловіком, а мене виганяли з інституту. Ти б хотіла цього? Хотіла?.. Татові все одно не поможеш...

— Який же ти, Василю, мерзотник!

— Ну й не розмовляй з мерзотником! Вертайся туди, звідки приїхала!

— І поїду! Тільки маму з собою візьму. Лишайся тут сам, батькопродавцю!

Але мама так і не згодилась їхати до Віри. Покинути зараз Василька одного?.. І потім: хто ж носитиме татові передачі?.. Мама нізащо не згодилась, як Віра її не вмовляла, навіть кричала на неї, та краще, мабуть, було б, коли б погодилась. Бо однієї пізньої ночі (тато вже майже місяць сидів у в’язниці) у їхній квартирі так же коротко й страшно дзенькнув дзвінок.

Підхопились обоє одразу ж.

"За мною",— похолов Василь.

Мати, як була в сорочці, вбігла до нього в кімнату:

— Синку, втікай!..

Хапала за руку, тягла до вікна. Не усвідомлювала, мабуть, що вони живуть на третьому поверсі, а внизу вимощена камінням бруківка.

Вирвавшись з материних рук, Василь став одягатись. Його знову бив дрож, як і тоді, коли приходили за татом, в голові шуміло й дзвеніло.

А в коридорі вже розривався дзвінок. І гупали в двері.

— Зараз! — гукнув Василь і не впізнав свого голосу.

— Я!.. Я відчиню!..— Мати хоч тут хотіла заступить свого сина.

Цього разу прийшли лише двоє. В тих же пальтах і картузах, в тих же хромових чоботях. І такі ж безликі, Обшуку не робили, забрали не Василя — його матір.

Мати пішла якась аж весела.

— Зі мною все буде гаразд!.. Все гаразд...— говорила, посміхаючись, синові, поки й вивели, вже вдягнену, з квартири.

Так Василь лишився один, його знову викликали в комітет комсомолу, і в інститутській газеті було надруковане ще одне його зречення: тепер уже — матері. Як та газета потрапила в руки його божевільній сестрі, він так і не міг уяснити, тільки Віра знову ввірвалась до нього і під час дикої сварки вдарила його чимось важким по голові. Він не встиг навіть розгледіти, що вона тримала в руках, помітив тільки, як блиснуло щось металеве. Гострий біль — і втрата свідомості.

Василь майже місяць провалявся в лікарні, а сестру взяли до в’язниці. Вийшов Василь: через усю голову шрам і жодної на голові волосини — висипалось. З того часу й став постійно носити берет.

Іще лишилось кілька слів додати про Нелю.

Неля вийшла заміж за іншого, але не прожила з ним і року: батька її теж посадили, і чоловік одразу ж з нею розвівся. Василь таки одружився на Нелі, але до кінця своїх днів так і не міг простити їй зради.

VI

— Він сам про все це вам розповів? — запитав я Костя Костьовича. Мені щось не дуже вірилось, щоб така люднім, як Дубошей, була здатна до щирої сповіді.

— Що вам сказати...— Кость Костьович зняв бриля, пригладив сиву чуприну.— А коли я вам скажу, що я там зустрівся з його матір’ю, ви мені дуже повірите?

— Ви?.. З його матір’ю?..

— Еге ж,— всміхнувся Кость Костьович.— Їй тоді вже було за п’ятдесят. А мені — тридцять два. З німецького табору — в наш без пересадки. Тоді розправа і суд були короткими: попав у полон, не застрелився — значить, ворог народу. Отак і я зрадником став, свої десять років одержав. Плюс п’ять позбавлення прав. Тож уже на поселенні Василеву матір і зустрів. Якось мені сказали: там твоя землячка вмирає. Може, провідаєш, все ж легше буде людині. Пішов, глянув: шкіра та кістки. Голови вже не зводила. А почула, що я теж із Києва, зраділа мов рідній дитині. "Це ж ви мого Василька там побачите!" Руку вхопила, цілує — ледь вивільнив... Ну, ходив, поки і вмерла. Довго вмирала. І все про нього, про Василя. Який він у неї нещасний. Перед смертю з мене слово взяла: як повернуся, то щоб його розшукав... А що там шукати! Жив же на тій самій квартирі. Тільки й того, що вже був одружений: жінка і дві дочки. Так ми з ним і подружились. Він, знаєте, одному мені й вірив... Ні жінці, ні дочкам — одному мені...

Очі Костя Костьовича вже підозріло блищать, він уриває свою розповідь. Понуро йде поряд. А я думаю про Дубошея. Що жила поруч людина, і ми нічого про неї не знали.